

Történet szemlélet és a „segédtudományok”

I. Van-e olyan szakma-hivatás, amelynek képviselője ne gondolkodott volna azon: amit ő tesz, miként és mennyiben válik az emberi közösség valamilyen szintjén (legyen az falusi, városi, országos közösség) az Egész részévé? *Mi az értelme munkavégzésének?* Ahogy a kőfaragó kézműves akkor látja értelmét sok ezernyi véső-ütésének, csiszoló kézmozdulatának, ha az egyes kövekből, darabokból összeállított alkotást egészében nézheti, láthatja a mű élését a természeti-emberi környezetben, ahogy a hengerfejen a furatokat felcsiszoló munkás természetességgel kíváncsi arra az automobilra, amelyet az ő motoralkatrésze hajt, s ahogy a szőlőjét kapáló paraszt borának első fejtésekor örül kedvet derítő nedűjének, úgy a történész is újra felteszi magának a kérdést: vajon mi lesz a sorsa monográfiáinak, tanulmányainak? A csendes, sok-sok ezer órás kutatómunka eredményeként kikerekedő tanulmány gondolati tanulságaival bekerül-e a kultúrfogyasztás áramába, lesz-e abból legalább apró kis *homokszemcse az emberi gondolkodás csiszolásához*, vagy eltemetődik a modern kultúrgépezet előállította könyvhegyek gyomrában – emésztetlenül...

A mai fiatal történész nemzedék talán nemcsak azért teszi fel magának így a kérdést, mert aggódva látja: az újságárusok standján nem találunk olvasóra jegyzetekkel, bizonyító apparátussal bőségesen ellátott tanulmányai. Sokkal inkább azért kérdez, mert a társadalom széles rétegének mindennapi gondolkodásában saját tudománya fejlődésének bázisát is látja. Úgy látja: csak részben volt igaza a régi történetírónak amikor azt gondolta, hogy a hőseinek, eseményeinek értékeléséhez az új szempontokat kizárólag az új források előkerülésének vagy új módszertani eljárások felfedezésének köszönheti. Úgy látja, a történetíró új témaválasztásához, azok kidolgozásánál alkalmazott módszerekhez az újra ösztönzést sokkal inkább a *saját korában végbemenő társadalmi-politikai változásokból nyeri*. A mai történetírás változásait figyelve kérdezi például: vajon nem a jelen történéseinek mindinkább világméretűvé szélesedése fordítja-e a mai történetírás figyelmét az egyetemes történeti összefüggések felé? De, kétségtelenül. A modern hírközlő apparátusoknak, a mindennapi ember világméretűvé szélesedett látószögének nagyobb jelentősége van az egyetemes történeti szempontok megerősítésében a szaktudomány számára, mint a legzseniálisabb történetelméleti vagy filozófiai tanulmányoknak. Ezeket a társadalom mélyén végbemenő változásokat, átrendeződéseket a köznapi ember közvetlenül és gyorsan érzékeli. *A közgondolkodás a történettudomány számára tehát a jelen változásainak elsőszámú közvetítője...*

A marxista történettudomány a *társadalomhoz kötődés* követelményével született meg. Kezdetben ezt úgy értelmezték – diákként tankönyveinkből, néhány egyetemi óránkról eleven élményként él bennünk –, hogy a tudomány feladata elsősorban: történelmi példákat mozgósítani *napi politikai jelszavakhoz*. Természetességgel jegecesedett ki erre reakcióként is az 1956 utáni években – napjainkig élő örökség – az a másik állás-

pont, amely a tudományosság kritériumait a jelen társadalom problémáitól való *távolmaradásban* látta biztosíthatónak. Két irányban is zártak képzelte el tudományunkat. Zártak egyrészt a jelen társadalmi-politikai gondolkodása, a politikum felé. Félte – mint ismeretes, nem is alaptalanul – a tudományos gondolkodás autonómiáját, úgy tett, mintha nem tudná: a történetírás állításai mindig is elhelyezkednek a politikai gondolkodás síkján. És zártak mondta másrészt tudományát a társadalom széles rétegeinek gondolkodása felé, mivel abban csak a csacska, hamis nézetek táptalaját, irracionálisra hajló közeget látott.

A történész, aki szaktudományos munkájában nem csupán emelkedett, büszke professzori foglalatosságot lát, hanem munkájának értelmét abban is látja, mint bármely más „köznapi alkotó mestere” a társadalomnak, hogy kutatásának eredményei a társadalom gondolkodásának alkotórészeivé válnak, tudományát nem kétfelé zártak, hanem nyitottnak kívánja látni. Nyitottnak abban az értelemben, hogy a köznapi gondolkodással való szerves együttélésből tudományos megújulását is remélheti és nyitottnak abban az értelemben, hogy a jelenben végbemenő változások feldolgozója, kritikusa is.

II. Más alkalommal is emlékeztettünk rá: Magyarországon az utóbbi másfél évtizedben a társadalom szinte egészére kiterjedő életmódváltozás zajlott le. Életsorsok, társadalmi rétegek mozdulásai, újfajta elhelyezkedésük kisebb vagy országos szintű közösségekben együtt jár azzal, hogy az emberek újrafogalmazzák viszonyukat környezetükhöz, sőt a politikai intézményrendszer egészéhez. És nemcsak jelenünkhöz, de közvetlen környezetünk, mindennapiságuk történelméhez is. De vajon tudjuk-e s eléggé figyelnünk-e arra, hogy a köznapi gondolkodás miként „válogat” a történelemből. Vajon milyen szerepe lehet a társadalomtudományoknak abban, hogy amikor például büszkén tekintünk vissza dolgos dédapáinkra, felmenőinkre, ez az „őskutatás” ne csússzék át a hamis büszkeség vagy az előítélet-teremtés talajára. Vajon ezek az átcúsítások csak jelen társadalmi tényezőktől függenek? Az ősök érdemére hivatkozás alapja csak a társadalmi mobilitás mind többet emlegetett beszűkülése lehet? Vagy etnikai, vallási, társadalmi csoportok érdekazonosságának visszakeresése a történelemben csak a mai új érdekcsoportosulások függvénye? Képes-e a tudomány segíteni abban, hogy a széles körben fellendült családkutatás ne az „ősmagyar”, a „zsidó”, a „sváb”, a „tót”, a „rác” hamis öntudat vagy ellentudat újraélesztésével járjon együtt, hanem annak tudatosodásával, hogy a magyar történelem nagy fellendülő korszakainak egyik tudati alapja a nemzeti, etnikai, felekezeti tolerancia volt...

De vajon ideológiai intézményrendszerünk alkalmas-e arra, hogy ezeket a köznapi szinten végbemenő változásokat feldolgozza? Vajon nem kísért-e bennünket még mindig az a rossz örökség, ami a tudományosan megalapozott ideológiai tevékenység területét elsősorban az értelmiség, az elit értelmiség egyes csoportjaival való foglalkozásban látja, s a széles tömegeket vagy csak a marxista szemlélet helyességéről meggyőzendő, vagy egyszerűen politikánk „helyességét” vagy „helytelenségét” visszajelző közegnek tekinti...

A magát nyitottnak tekintő történettudománynak is fel kell tennie a kérdést: szemléletileg felkészült-e, hogy érzékeli a napi munkavégzés, az apró dolgokban szerveződő emberi viszonylatok történelem-mozgató szerepét? Szakmailag-módszertanilag felkészült-e, hogy azokat feltárja, feldolgozza és alkotásaiban láttassa?

III. Napjainkban ismét élénken foglalkoztatja a történetírást: mi a titka annak, hogy egyes korszakokban a történetíró oly szenvedéllyel

merült el a kis forrásközlemények, részlettanulmányok kimunkálásában, máskor viszont szinte belső erő hajtja nagy, több évszázadot átfogó szintézisek írására?

Vajon az, hogy a történelem részletei kimunkálásának a 19. század oly nagy jelentőséget tulajdonított, arra vezethető-e vissza hogy a polgári világ fejlődésének nyugodtságában a polgári gondosság az élet részleteire állandóan ügyelt? Vagy tudományunk belső fejlődése, intézményrendszerének rohamos kiépülése volt a meghatározó? A modern állampolgári nevelésben a történelem az egyik legfontosabb ismeret lesz. A nemzeti-történelmi emlékezet ápolására kialakulnak a helyi és országos múzeumok. Indulnak az első rendszeresen megjelenő történelmi folyóiratok. A levéltárakban, múzeumokban őrzött emlékek kezelését szakszerűen képzett tisztviselők végzik. A történelemmel foglalkozni főhivatássá, szakmává válik. Az országos, a megyei és a családi levéltárak kínálják a lehetőséget a kutatásra. A korabeli történész nagy élvezettel merült el forrásaiban. Igazi szakmai öröme a tömegével feltáruló, elsősorban írásos emlékek kritikai feldolgozása. Ebből is magyarázható, hogy a szaktudományon belül a részkutatásokhoz szükséges szakmai ismeretek differenciált fejlődésnek indulnak. Azok a tudományágazatok, amelyek ismerete a korabeli normatívák szerint nélkülözhetetlen volt a kutatáshoz, a „segédtudományok” elnevezést kapták. E segédtudományok legtöbbször a középkorkutatás akkori legfontosabb forrástípusához, az oklevélhez kötődött. Külön mesterséggé fejlődik a diplomatika, az oklevéltan, majd az írással foglalkozó paleográfia, amely a további differenciálódás során szétválik oklevélírást és könyvirást vizsgáló tudományágazatokra, ugyanígy a szfragsztika, amely az oklevelek kor meghatározásában és az oklevélkiadó intézmények gyakorlatának megismerésében fontos pecsétet vizsgálja. De ide sorolódik a nemesi családok leszármazási rendjét vizsgáló és a családok címerével foglalkozó heraldika. Meghatározó volt e korszak szakmánk egész későbbi fejlődésére: ezen szakosodás eredménye ugyanis a mesterségbeli alapkövetelmények kialakulása, másrészt viszont a történettudomány szétesése szakdiszciplínákra. A történelem egésze részekre, külön-külön kutatási ágazatokra szakadt. A 20. század nagy világpolitikai átalakulásai a történettudománytól már elsősorban összegező látásmódot kívántak: mind a világháborúk okozta nagy állami-nemzeti átrendeződések Európa és a világ térképén, mind az új társadalmi osztályok emelkedése, régiek süllyedése hozta gazdasági-társadalmi megrázkódtatások. E jelenbeli változások okaira kívántak magyarázatot adni széles ívű, a jelenbe nyúló áttekintésekben a modern szintetizáló irányzatok: a szellemtörténet, a szociológiai szemléletű társadalomtörténet, de ugyanígy a marxizmus is. Nem véletlen, hogy századunk társadalmi átrendeződéseinek genezisére választ kereső radikális gondolatkörből származik a múlt század részletkutatásának elmarasztaló minősítése: „a tudni nem érdemes dolgok tudománya”. Csak gyenge törekvések mutatkoznak a múlt század nagy eredménye, a szakszerű forráskritika és a 20. század igénye, a szintetizáló látásmód összeegyeztetésére. És félreszorultak ezek a kezdeményezések a magyar történetírásán belül is...

A felszabadulás után első lépéseit tevő marxista történettudomány a részletkutatásokban, a forráskritikai tanulmányokban lényegtelen dolgokkal foglalkozást látott. Része volt ebben annak is, hogy a marxista társadalomtudós-garnitúra műveltségéből a fentebb említett szakmai-filológiai felkészültség hiányzott, s hogy a magyar történelemre vonatkozó alapmunkák a szaktudományon kívül a politikai publicisztika műfajában keletkeztek. És itt fogalmazódtak meg a történelmünkre vonatkozó marxista tézisek is. Része volt a történelem apró jelenségeinek megvilágításához szükséges filológiai-módszertani képzettség ismeretanyagának lebecsülésében annak is, hogy a nagy

szemléletváltás korában a marxisták figyelmüket a formáció-szintű összefüggésekre összpontosították, a történelem nagy ívű folyamataival foglalkoztak. Sőt a napi politikai gyakorlat is kisugárzott a történetkutatás módszerére. Természetesnek vették, hogy ha a munkásosztály felszabadulás előtti elnyomására kellett idézet, kiírtak néhány sort a 45 előtti Népszavából, majd ha holnap a szociáldemokraták áruló szerepét kellett illusztrálni, ugyanannak a cikknek más sorait írták ki. Ilyen időben, mint egyik fiatalkori tanárom szomorúan megjegyezte, a szakszerű forráskritika stúdiuma ideológiamentes foglalatosságnak tűnt. A marxista tudományban módszer és szemlélet éppúgy függvénye volt a kor társadalom- és közgondolkozásbeli viszonyainak, mint a polgári tudományosságban. Ez magyarázza, hogy miért érezte szükségét a tehetséges középkor-kutató, hogy ragyogó filológiai felkészültségét felejtve – mint hallgatói mondták – a középkor „politikai gazdaságtanát” adja elő, vagy az, hogy a középkori magyar társadalom első – és ragyogó intellektussal elkészített – szintézise miatt hivatkozik hamis oklevelekre. És ezzel magyarázható az is, hogy a múlt emlékeinek szakszerű értékeléséhez, forrásként megszólaltatásához szükséges ismeretek összegzése az egyetemi képzésben a „segédtudomány” oktatási tárgyra, egy tanszékre és egy-egy szemeszterre zsugorodott...

Az 1960-as évektől megújuló marxista tudományosság légkörében nevelkedett új nemzedék azzal az igénnyel indult, hogy tudományán belül megteremtse az egyensúlyt a szakszerű forráskritikai készség és az elméleti általánosításra képesség között. Megőrizve a marxizmus hozta nagy gondolkodásbeli váltás eredményeit, a korábbiaknál sokkal nagyobb megbecsüléssel fordul a szakszerű forrásfeltárás, a nagy történelmi folyamatokat a részletekben megmutatni képes tanulmányok felé. Elveti azt a felfogást, amely megrekedve a múlt századi tudományfejlődésnél, az egyes forrástípusokkal foglalkozást öncélú, a tudomány egészéből kiszakított stúdiumként fogta fel, s ezzel eleve lemondott arról a lehetőségről, hogy a történelem apró részleteinek vizsgálatából jusson el az összefüggések feltáráshoz. Számára a „segédtudomány” nem külön stúdium, hanem a történész alapképzettséghez tartozó szaktudományos alapismeretek együttese. De elfordul attól az igen gyors sikert hozó szakmai gyakorlattól is, amelyik a történelmet csak többé vagy kevésbé szellemes elméletgyártások alapanyagának tekintette. Azokhoz az elődökhöz nyúl vissza módszertani alapkereséseiben, akik a genealógiából, a heraldikából és a hagyományos „segédtudományok”-ból modern forrástudományokat kívántak formálni, akik számára ezek a tudományágazatok arra valók, hogy megelevenítsék a társadalom mikroközösségeinek életét, a társadalmon belüli szokásrendeket, a társadalmi munkamegosztás rendező elveit az emberek közti kapcsolatokat szerveződésekben. Olyan módszertani alapok kialakítását sürgeti az egyetemi képzésben, tudományos utánpótlás-nevelésben, amelyekre építve a történész egy ránk maradt írásos, tárgyi vagy szóbeli emléket a hajdani mindennapok életébe képes beilleszteni és ezen részletek pontos rekonstrukciója alapján megmutathatja az egyéni törekvéseket, napi történéseket, a történelem mélyén munkáló erőket.

*

Jelenkori társadalmi átrendeződések, vagy ideológiai megrázkódtatások, vagy a szaktudomány módszertani válságai készítenek a történetet mindezek átgondolására?... Vagy talán mindhárom együttes jelentkezése?

A történész tudja, hogy ő maga is átélője jelenének, szakmai-ideológiai gondja jelenéről-gondolkodásának szerves része, terméke. A végső okok fürkészését tehát az utókor történetésére hagyja...

GLATZ FERENC